

भारतातील महिलांच्या बदलत्या स्थितीचा अभ्यास

डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

सहयोगी प्राध्यापक

जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, नवीन नांदेड.

Corresponding Author: डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

गोष्टवारा :-

भारतातील महिलांच्या स्थितीत अनेक मोठे बदल झाले आहेत, प्राचीन काळातील पुरुषांच्या बरोबरीच्या दर्जापासून ते मध्ययुगीन काळातील खालच्या राहणीमानापर्यंत आणि आधुनिक काळात स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार मिळण्यापर्यंत विविध चढउतार इतिहासात पाहायला मिळतात. वैदिक आणि वेदोत्तर कालखंडात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. तिला देवी, सह-पत्नी आणि चांगल्या अर्ध्या भागाची सहचर मानले जात असे. स्त्रियांना पूर्ण अधिकार होते. स्मृती काळातही तिला "यत्र नयस्तु पूज्यन्ते रामन्तेतत्र देवता" असे संबोधून सन्मानाचे स्थान दिले गेले आहे, परंतु ११ व्या शतकापासून १९ व्या शतकाच्या मध्ययुगीन काळात भारतातील स्त्रियांची स्थिती दयनीय झाली महिलांचा दर्जा अधिक घसरला आणि त्यांना घराच्या चार भिंतीत कैद केले गेले, तरीही काही महिलांनी त्यांचे धैर्य दाखवले आणि भारतावर वर्चस्व प्रस्थापित केले, ज्यामध्ये रजिया सुलतान, महाराणी दुर्गावती, चांदबीबी, अशा अनेक महिलांची नावे इतिहासात पाहायला मिळतात, स्वातंत्र्यानंतर आज महिलांच्या स्थितीत क्रांतिकारक बदल घडून आले आहेत एक काळ असा होता की महिलांना घराबाहेर पडण्याची परवानगी नव्हती, कुटुंबाची काळजी घेणे ही त्यांची जबाबदारी होती, परंतु आजच्या बदलत्या परिस्थितीत महिला कुटुंबासोबत राहण्यास सक्षम आहेत. त्याही कामाला लागल्या, महिला कुटुंब आणि ऑफिसच्या जबाबदाऱ्या चांगल्या प्रकारे पार पाडत आहेत.

बिज संज्ञा :-

कार्यरत महिला, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काळ. आधुनिक काळ.

प्रस्तावना :-

भारतातील महिलांच्या स्थितीत अनेक मोठे बदल झाले आहेत, प्राचीन काळातील पुरुषांच्या बरोबरीच्या दर्जापासून ते मध्ययुगीन काळातील खालच्या राहणीमानापर्यंत आणि आधुनिक काळात स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार मिळण्यापर्यंत विविध चढउतार इतिहासात पाहायला मिळतात.

भारतातील महिलांच्या स्थितीमध्ये गेल्या काही दशकांमध्ये खूप बदल झाला आहे. या अभ्यासात महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील बदलांचा वेध घेण्यात आलेला आहे सुरुवातीला महिलांच्या पारंपरिक भूमिकांची चर्चा केली आहे ज्यात घरगुती जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक बंधने यांचे विश्लेषण केलेले आहे त्यानंतर आधुनिक काळातील महिलांची भूमिका कशी बदलत गेली या बदलांमध्ये शिक्षणाच्या वाढत्या संधी, कामकाजाच्या क्षेत्रातील सहभाग, आणि स्वातंत्र्य व समानता मिळवण्यासाठी झालेला संघर्ष यांचा समावेश आहे. महिलांच्या हक्कांसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी चालवलेल्या विविध चळवळींचा परामर्श घेऊन त्यांच्या या प्रवासातील महत्त्वपूर्ण टप्पे समजून घेतलेली आहे.

या अभ्यासामुळे भारतीय समाजातील महिलांच्या स्थितीतील बदल कसे घडले, त्यांची वर्तमानस्थिती काय आहे आणि भविष्यातील आव्हाने आणि संधी काय आहेत हे समजण्यास मदत होईल.

उद्देश :-

1. भारतातील विविध काळानुसार स्त्रियांच्या दर्जांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील स्त्रियांच्या भूमिकेमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये द्वितीय खोतांचा वापर करून शोधनिबंध लेखन करण्यात आले आहे ज्यामध्ये पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, दैनिक लेख, शासकीय अहवाल Website इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

काळाअनुरूप भारतातील स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

भारतातील स्त्रियांचे स्थान आणि दर्जा वेगवेगळ्या काळांत बदलत आले आहे. आधीच वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये स्त्रियांचे स्थान वेगवेगळे होते. उदाहरणार्थ, राज्यांमध्ये विविध धर्म, आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक व्यवस्था होत्या, त्यामुळे स्त्रियांचे स्थान व दर्जा वेगवेगळे होते.

आधुनिक काळात, स्त्रियांच्या स्थानावर अनेक प्रगती झाल्या आहेत. विविध शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक अधिकारांचा विस्तार झाला आहे. अखेर, अगदी आजकडे अनेक आव्हाने आहेत, जसे की आर्थिक विभाजन, शैक्षणिक असफलता आणि सामाजिक विभाजन.

वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान मजबूत होते, कुटुंबात व समाजात त्यांचा सन्मान होता, त्यांना पुरुषांकडून योग्य शिक्षण घेण्याचा पूर्ण अधिकार होता. स्त्रिया घराबाहेर पडून उच्च संस्थांमध्ये शिक्षण घेत असत. त्या काळात मुला-मुलींच्या संगोपनात कोणताही भेदभाव नव्हता. मुलांप्रमाणेच मुलींसाठीही उपनयन सोहळा पार पडायचा. स्त्रिया पूर्णपणे स्वतंत्र होत्या, त्यांनी केवळ धार्मिक शिक्षण घेतले नाही तर धार्मिक कार्यही केली. त्यांना पुरोहित आणि ऋषींचा दर्जा होता. महिला कोणत्याही क्षेत्रात पुरुषांच्या मागे नव्हत्या.

उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

नंतरच्या वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा मोठ्या प्रमाणात घसरायला लागला. स्त्रियांचे सर्व हक्क मर्यादित झाले, मुलगा-मुलगी हा फरक कळू लागला. बालविवाहाचे प्रमाण वाढल्यामुळे उपनयन संस्काराची औपचारिकता आणि संस्कारांची गुंतागुंत ही नंतरच्या वैदिक काळापासून मानली जाते. बहुपत्नीत्वाची प्रथा समाजातील काही घटकांनी पूर्णपणे स्वीकारली होती. महिलांच्या हीन दर्जासाठी ही प्रथाही कारणीभूत ठरू शकते. हळुहळू स्त्रियांना दिलेले अधिकार वाढले आणि त्या हक्क, शिक्षण, स्वातंत्र्य, धार्मिक विधी इत्यादींपासून वंचित राहू लागल्या, त्यामुळे त्या समाजात पूर्णपणे पुरुषांवर अवलंबून झाल्या. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा प्रभाव वाढतच गेला आणि परिणामी महिलांवरील बंधने अधिक कडक होत गेली आणि त्यामुळे त्यांचे स्वातंत्र्य आणि अस्तित्त्वच नाहीसे झाले.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

11 व्या शतकापासून 18 व्या शतकापर्यंतचा काळ मध्ययुगीन काळ म्हणता येईल. मध्ययुगीन काळातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीचा भारताच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर परिणाम झाला. सतत परकीय आक्रमणे आणि विविध सांस्कृतिक वातावरणाचा महिलांच्या स्थितीवर परिणाम झाला. स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून, मध्ययुग हे गडद युग म्हणता येईल.

मुघलांनी भारतातील राजांमधील परस्पर मतभेदाचा फायदा घेत भारतावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. काही मुघल सम्राटांनी हिंदू स्त्रियांवर अत्याचार सुरू केले, त्यामुळे हिंदूंनी स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली. काही स्मृती लेखकांच्या बनावट विधानांना धार्मिक मान्यता देण्यात आली, महिलांनी कधीही एकटे राहू नये, त्यांनी पिता, पती आणि मुलांच्या संरक्षणाखाली राहावे, या वाक्यांनी स्त्रियांच्या उरलेल्या स्वातंत्र्यावरही गदा आली. महिलांची अवस्था दयनीय झाली. पर्दा पद्धतीमुळे महिलांना त्यांच्या घराच्या भिंतीमध्येच बंदिस्त राहण्यास भाग पाडले. बालविवाहांचे प्रमाण वाढले आणि स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे जवळपास बंद झाली. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे हिरावून घेतले गेले आणि त्यांना जन्मापासून मृत्यूपर्यंत पुरुषांच्या अधीन केले गेले.

आधुनिक भारतात स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

ज्या स्त्रीने आधुनिक भारतात प्रथमच हिंदू धर्म, सामाजिक व्यवस्था आणि परंपरेत स्त्रियांना दिलेल्या स्थानाला पद्धतशीरपणे आव्हान दिले, तिचे नाव आहे सावित्रीबाई फुले. स्त्रीमुक्तीसाठी त्या आयुष्यभर संघर्ष करत राहिल्या. ज्या काळात सावित्रीबाई फुले शिक्षणाचे स्वप्न पाहत होत्या, त्या काळात समाजात अस्पृश्यता, भेदभाव यांसारख्या दुष्प्रवृत्ती होत्या. सावित्रीबाई फुले यांचा विवाह वयाच्या ९ ते १३ व्या वर्षी ज्योतिबा फुले यांच्याशी झाला. सावित्रीबाई फुले त्या वेळी निरक्षर होत्या आणि ज्योतिबा फुले यांनी तिसरीपर्यंत शिक्षण घेतले होते. ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाई फुले यांना घरीच लिहायला व वाचायला शिकवले. स्त्री शिक्षणावर भर देणाऱ्या सावित्रीबाई फुले या पहिल्या महिला शिक्षिका मानल्या जातात. विकासासाठी महिलांनी शोषणमुक्त आणि स्वावलंबी होणे गरजेचे आहे, असे सावित्रीबाई फुले यांचे मत होते. मूलभूत शिक्षण ही महत्त्वाची भूमिका बजावते.

डॉ. भीमराव आंबेडकरांच्या मते, "मी एखाद्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या समाजातील स्त्रियांची किती प्रगती झाली आहे, त्यावरून करतो." महिलांना सोबत घेतल्याशिवाय कोणत्याही प्रकारची एकजूट निरर्थक आहे. शिक्षित स्त्रीशिवाय शिक्षणाला अर्थ नाही आणि स्त्री शक्तीशिवाय कोणत्याही प्रकारचा प्रतिकार अर्थहीन आहे."

स्वातंत्र्यउत्तर काळातील भारतीय स्त्रियांचे स्थान व दर्जा :-

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय महिलांच्या स्थितीत क्रांतिकारी बदल झाला. तिने घराच्या चार भिंतीतून बाहेर पडून देशाच्या बहुआयामी विकासात अमूल्य योगदान देण्यास सुरुवात केली. आज देशातील महिला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक क्षेत्रात पुढे जात आहेत. शतकानुशतके शोषित आणि दलित महिला पुरुषप्रधान समाजाच्या प्रभावातून मुक्त झाल्या आहेत आणि आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक गुलामगिरीतून बाहेर पडून मुक्त जीवन जगण्याच्या सोयी-सुविधा मिळवत आहेत. महिलांमध्ये सामाजिक जाणीवेची नवी लाट निर्माण झाली. ज्या महिला एकेकाळी घराच्या भिंतीत बंदिस्त होत्या, त्या आता अनेक महिला संघटना आणि समित्यांच्या सदस्य झाल्या आणि आपल्या हक्कांसाठी लढू लागल्या. जवाहरलाल नेहरूंच्या म्हणण्यानुसार, "कोणत्याही समाजाचा विकास करायचा असेल, तर महिलांचा विकास झाला तर विकास आपोआप होईल." महिलांना शिक्षित करून समाजात वर्षानुवर्षे चालत असलेल्या कुप्रथा दूर करता येतील. आज नोकरदार महिलांना एकाच वेळी दुहेरी नव्हे तर तिहेरी भूमिका पार पाडाव्या लागतात. एक काळ असा होता की स्त्रियांच्या कमाईने घर चालवणे चुकीचे मानले जायचे, पण आज स्त्रियांच्या कमाईमुळे कुटुंबाची अर्थव्यवस्था बदलली आहे, आज ज्या कुटुंबात स्त्री काम करते त्या कुटुंबात अभिमानाची भावना येते. आधुनिक समाजात महिलांच्या कार्याची व्याप्ती विस्तारली आहे आणि ती केवळ कुटुंबापुरती मर्यादित नाही. त्याला समाजात अनेक भूमिका पार पाडाव्या लागतात. त्यामुळे स्त्री हे शक्तीचे रूप आहे, जगाची जननी आहे हे स्पष्ट होते. स्त्रीबद्दल तर असे म्हटले जाते की ती पृथ्वीसारखी क्षमाशील, सूर्यासारखी तेजस्वी, समुद्रासारखी गंभीर, चंद्रासारखी शीतल आणि पर्वतासारखी उंच आहे.

निष्कर्ष :-

भारतामध्ये स्त्रियांचे स्थान आणि दर्जा ऐतिहासिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक संदर्भानुसार अत्यंत विविधतापूर्ण आहे. काळाच्या बदलानुसार, स्त्रियांच्या स्थानात मोठे बदल झाले आहेत, परंतु अजूनही अनेक भागात पारंपरिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडचणी कायम आहेत.

पूर्वी, भारतामध्ये स्त्रियांना पारंपरिक दृष्टिकोनातून घरकाम करणाऱ्या आणि कुटुंबाच्या देखभाल करणाऱ्या व्यक्ती म्हणून पाहिले जात होते. महाभारत, रामायण व इतर प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रियांना आदर्श महिलांचे रूप समजले गेले होते, परंतु त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वावर कमी लक्ष देण्यात आले ऐतिहासिक काळात सतिप्रथा (पतीच्या मृत्यूनंतर पत्नीने अग्निदीक्षेची प्रथा) व गर्भवती महिलांच्या शोषणाचे प्रमाण मोठे होते बालविवाह ही एक प्रथा होती जी विशेषतः उच्च जातीच्या कुटुंबांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळून येत होती.

आधुनिक काळात भारतातील स्त्रियांचे स्थान आणि दर्जामध्ये बदल झाला आहे. भारतीय संविधानाने स्त्रियांना समान हक्क आणि अधिकार दिले आहेत, आणि त्यांना शिक्षण, विविध क्षेत्र आणि सार्वजनिक जीवनात भाग घेण्याची संधी दिली आहे महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले जात आहे आणि मुलींच्या शिक्षणास महत्त्व दिले जात आहे यामुळे महिलांचा सामाजिक आणि आर्थिक दर्जा सुधारत आहे.

संदर्भ सूची :

1. गुप्ता कमलेश कुमार- "महिला सशक्तीकरण" बुक एनक्लेव् जयपुर (2005)
- 2 अहूजा राय- राइट्स ऑफ वुमन' रावत प्रकाशन दिल्ली (1992)
3. डॉ. गोस्वामी प्रेमचन्द्र- "नारी शक्ति से समाज परिवर्तन", महेश बुक डिपो जयपुर (2006)
4. आर.ए. शर्मा "शैक्षिक अनुसंधान" सूर्या पब्लिकेशन, मेरठ (2006)
5. व्होरा आशा रानी- "प्राचीन काल से मध्य काल तक" (2007)
- 6 डॉ. कौर अजुमनदीप "कामकाजी नारी" दीपक पब्लिशर्स (2006) पृ० 25
7. डॉ. जैन सुधा "आधुनिकनारी दशा और दिशाएँ सूर्य भारती प्रकाशन दिल्ली (2004) पृ० 46

Website

1. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/23570/?form=MG0AV3>
2. https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4_%E0%A4%AE%E0%A5%87%E0%A4%82_%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A4%BE%E0%A4%8F%E0%A4%81?form=MG0AV3